

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ імені Василя Кричевського

ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

Маловідомі сторінки історії,
музеєзнавство, охорона пам'яток

Випуск XI

Полтава
"Дивосвіт"
2016

УДК 069,8 (477.53.52)
ББК 79 (4 Укр – 4 Пол)
П 52

Р е д к о л е г і я :

Волошин Ю. В., доктор історичних наук, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (м. Полтава);

Киридон А. М., доктор історичних наук, завідувач Державної наукової установи "Енциклопедичне видавництво" (м. Київ);

Кондратенко Т. К., головний зберігач Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава);

Мокляк В. О., заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України (м. Полтава);

Титаренко В. П., доктор педагогічних наук, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (м. Полтава);

Фасій Г. І., начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації (м. Полтава);

Фесик К. Б., директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України (м. Полтава);

Швидько Г. К., доктор історичних наук, Національний гірничий університет (м. Дніпропетровськ);

Якименко М. А., доктор історичних наук, Полтавська державна аграрна академія (м. Полтава).

Р е ц е н з е н т и :

Супруненко О. Б., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Центру охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, заслужений працівник культури України;

Титова О. М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Центру пам'яткознавства НАН України та УТОPIK, заслужений працівник культури України.

Друкується за рішенням вченої ради Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Протокол № 6 від 5 червня 2016 р.

Під час передруку чи іншого використання матеріалів збірника посилання на джерело обов'язкове. Відповідальність за достовірність матеріалів, наведених фактів, правильність цитувань та посилань несуть автори статей.

Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки П 52 історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск XI / Редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін. – Полтава : Дивосвіт, 2016. – 456 с., іл. + 12 с. вкл.

ISBN 978-617-633-174-2.

УДК 069,8 (477.53)
ББК 79 (4Укр – 4Пол)

Пропонований увазі читача збірник наукових праць є підсумком наукової діяльності Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського за 2015 р. та продовженням започаткованого у 2003 р. щорічного видання музею, до якого включені матеріали досліджень не лише працівників музею, а й кращих наукових сил Полтавщини.

Розвідки, опубліковані у збірнику, стосуються різних питань історії Полтавщини, у т. ч. природничих наук, археології, історії козацтва, нової та новітньої історії Полтавщини, історії церкви та релігієзнавства, життя і діяльності визначних полтавців, питань музеєзнавства. Усі вони будуть цікавими для тих, хто не байдужий до історії рідного краю.

Для науковців, студентів, широкого кола любителів історії.

© Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, 2016.

© Автори статей, 2016.

© Обкладинка, макет – видавництво "Дивосвіт", 2016.

© Фото: Г. І. Галян, С. М. Капко, Н. Г. Кондратенко, С. І. Мальникової, О. Б. Супруненка, Н. К. Торяник, А. В. Чеботарьової, С. К. Черпаченка, О. О. Шиян, 2016.

ISBN 978-617-633-174-2.

МАТЕРІАЛИ ДО ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ. ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

УДК 904(477.53)"11/18"

Юрій Моргунов,
В'ячеслав Шерстюк

ТАРАСІВКА І, ДАВНЬОРУСЬКЕ ЛІТОПИСНЕ МІСТО "ГОРОШИН", КОМПЛЕКС У СКЛАДІ ГОРОДИЩА, УКРІПЛЕНОГО ПОСАДУ ТА СЕЛИЩ (ХІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІІІ ст.) (АРХЕОЛ.) БІЛЯ с. ТАРАСІВКА ОРЖИЦЬКОГО РАЙОНУ*

Знаходиться в східній частині села Тарасівка, край схилу корінної тераси правого берега р. Сула, лівобічної притоки Дніпра, в ур. Круча, Бурти, Лиса гора.

Певно, найдавніші згадки про рештки цих укріплень ("шанці між селами Чутівкою і Плеховим") містяться в "Географічному описі Києва та Київського намісництва 1775 – 1786 рр.". Обстежувалося наприкінці ХІХ ст. В. Г. Ляскоронським, яким і було складено перший план "городища Круча біля х. Слинька". Інформація про "укріплення на Лисій горі" міститься у краєзнавчих розвідках В. О. Милорадовича. Відомості про рештки "городища при х. Нестеренковому" подає А. В. Падалка.

У 1945 р. городище оглядалося Посульською експедицією на чолі з Ф. Б. Копиловим, у 1948 р. обстежувалося Дніпровською лівобережною археологічною експедицією ІІМК АН СРСР (керівник – І. І. Ляпушкін).

Рішенням виконкому Полтавської обласної Ради депутатів трудящих № 529 від 10 грудня 1970 р. "Городище "Круча" було включене до переліку пам'ятників археології області. У 1974 р. комплекс оглядала Г. О. Сидоренко, з метою укладання облікової документації. Далі, постановою Полтавської облради № 287 від 23.04.1982 р. (охоронний номер 1.1.995-2.16.17), городище було зараховане до складу пам'яток археології місцевого значення Полтавської області.

*Ілюстрації до статті дивись також на кольоровій вклейці.

Продовження досліджень пам'ятки було здійснене у 1979 та 1987 рр. експедицією ІА АН СРСР з дослідження "Змієвих валів" (керівник – М. П. Кучера). У 1980 р. комплекс обстежувався Посульським розвідзагоном ІА АН СРСР на чолі з Ю. Ю. Моргуновим. Востаннє комплекс обстежувався В. В. Шерстюком у 2014 р. під час інвентаризації пам'яток району.

Ю. Ю. Моргуновим ототожнено рештки городища в с. Тарасівка із літописним давньоруських містом Горошин (Грошин). Літописний "град" Горошин згаданий у "Повчанні" Володимира Мономаха поміж подій 1084 р.: "Том же лете гонихом по половцх за Хорол, иже Горошин взяши". Як "Грошин" називається у "Списку руських міст дальніх і ближніх" (кін. XIV – поч. XV ст.).

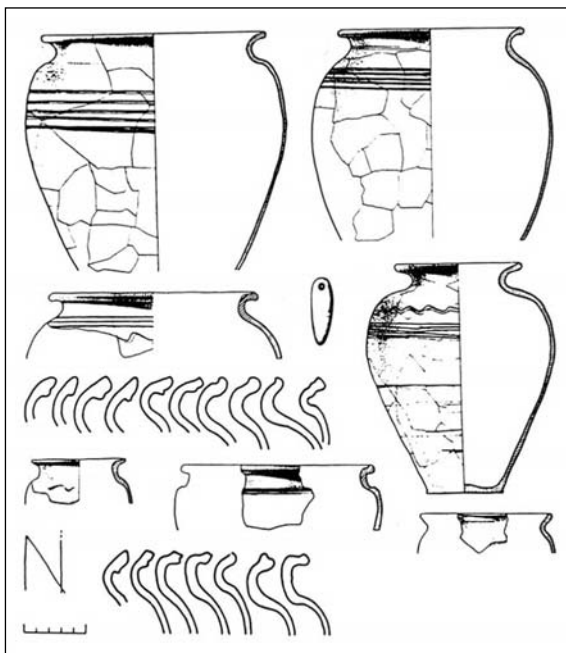
Після давньоруської доби топонім Горошин вперше згадується наприкінці XVI ст. На Варшавському сеймі 1590 р. більша частина запустілого Посулля була віддана Олександру Вишневецькому. Але невелика частина цих земель, а саме Сліпорід та Горошин ("Także Horosza y Slepород, nad rzeka Nieusziu (?) ...przy granicy Moskiewskiey"), разом із Київським Пороссям, надавалася "трьом особам".

Горошин також згадується у "Книге Більшому чертежу" за 2 милі вгору за течією Сули від міста Буромлі та за стільки ж униз течією від Лукім'я.

Комплекс у складі решток дитинця, укріпленого посаду та трьох селищ, загальною площею бл. 8,14 га.

Дитинець розміщений на краю схилу-урвища берега р. Сула, має округлі обриси (ближче до незначно витягнутого овалу), та сучасну площу – бл. 1,07 га (максимальна довжина та ширина, відповідно, – 133 (по осі північний схід – південний захід) x 100 (північний захід – південний схід) м). З урахуванням того, що східна ділянка руйнується розмивом, можна зробити висновки про початково більшу площу дитинця – в межах 1,1–1,15 га.

Укріплення дитинця збереглися по всьому периметру, зі східного боку

частина їх обвалилася до урвища. Вал із південно-західної та західної сторін має дво- та трирядові конструкції, що утворилися, певно, в результаті розробки його масиву для селітроварного промислу в козацьку добу.

Із східного боку ділянка майданчика дитинця обмежена урвищем долини р. Сула, з північного – глибоким стрімким ярмом, по якому нині пролягає дорога до річки. З півдня та заходу таких природних укріплень не було, а тому тут, окрім валів із максимальними висотами 4,7 – 5,3 м, був і рів. Якщо із західного боку він вирівняний спорудженням садиби, то з південного – зберігся та доволі непогано простежується, хоча глибина його доволі незначна (наразі 0,50 – 0,75 м).

В окремих місцях на валу простежуються невеликі ділянки старих та новітніх ям, багато заплелих провалів-улоговин та кілька свіжих ям (в одній із яких зачисткою простежено прокалену основу глиняної печі).

В'їзд до дитинця знаходився з північно-західного боку, ця частина має сліди вигортання ґрунту за його межі, певно, з метою селітроварного промислу. Тут же встановлено охоронний знак пам'ятки археології старого зразка.

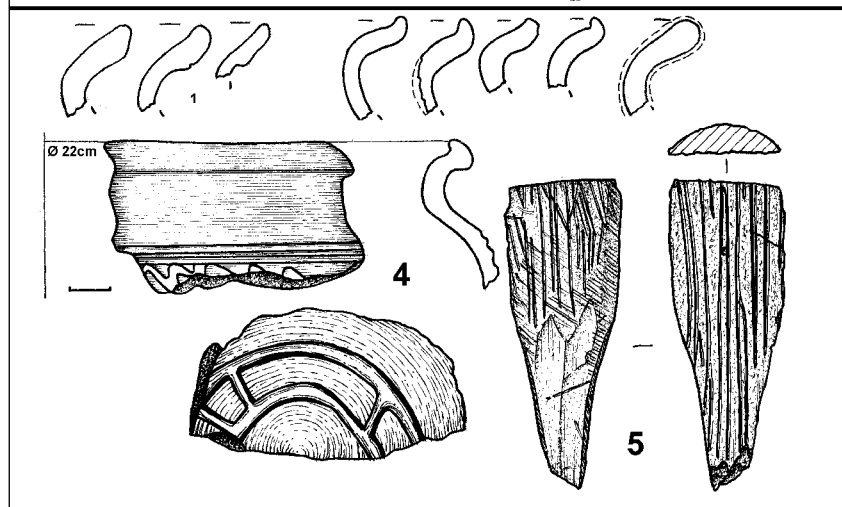
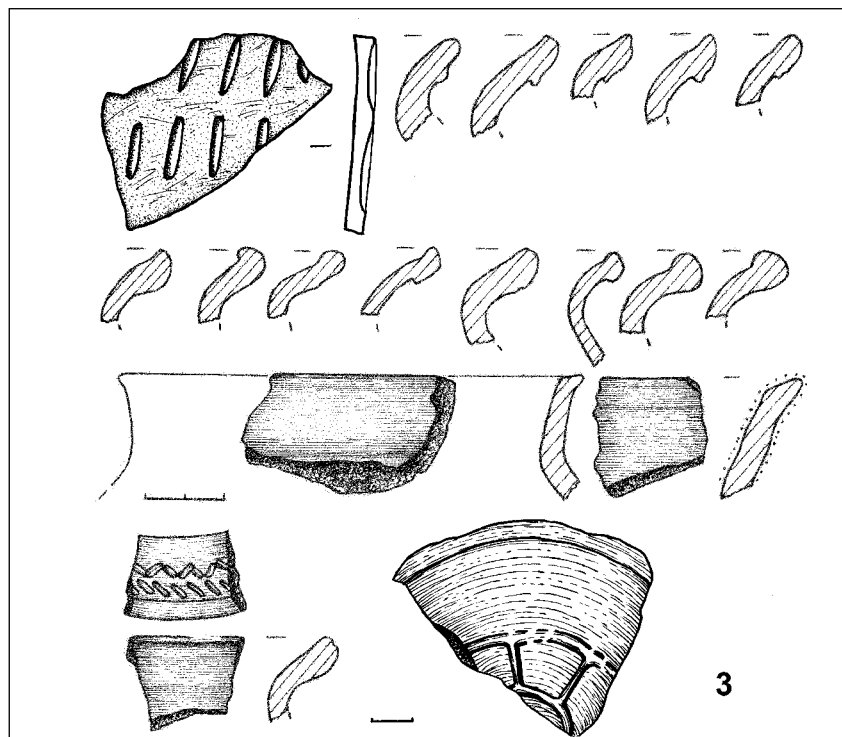
До дитинця з півдня та заходу примикає укріплений посад. Він має напівокруглі обриси (з урахуванням дитинця, без нього – серпоподібні), обмежений зі сходу урвищем високого берега, з півдня – ярмом, по якому пролягає (і, певно, проходила раніше) дорога до річки. Із заходу та півночі природних обмежувальних перепон не існує. У більшій мірі із заходу (з півночі дуже слабо) збереглися сліди укріплень у вигляді сповзлого валу та заплилого рову, по якому й продовжує свій маршрут згадана вище дорога до річища. Максимальні розміри укріпленого посаду – 222 (з півдня на північ) x 192 (зі сходу на захід) м, без урахування рову, зайнятого дорогою. Площа бл. 2,47 га. Встановлена потужність культурних нашарувань – до 0,60 м.

Південно-східна частина посаду зайнята старим кладовищем. Ближче до дитинця є сліди підпрямокутного у плані обвалування, яке можна ототожнити з місцем розміщення первинного цвинтаря. Західна територія використовується під огороди (рілля), а прилегла з боку дитинця – забудована двома садибами.

Вал північної ділянки посаду значною мірою зруйнований, тут улаштований стихійний смітник; певною мірою укріплення збережені із західного боку, хоча й використовуються під паркани садиб та в певних місцях заорані. Найкраще вони збереглися з південного боку, особливо – з південно-східного, де помітний наразі обвал валу. На поверхні розорюваної частини майданчика посаду зібрані виразні археологічні матеріали давньоруського часу.

До посаду примикають території трьох неукріплених селищ, виявлені майже зі всіх сторін городища.

Із півдня від укріпленого посаду розташоване селище І, оточене зі сходу тим самим схилом берега річки, з півночі – ярмом із дорогою, що відділяє його від посаду. У верхів'ї цього яру селище І частково дотичне на невеликій площі до виділеного окремо селища ІІІ.

Воно має чітко встановлені розміри: з північного сходу на південний захід його протяжність – 220 м, зі сходу на захід – бл. 140 м, площа становить приблизно 2,9 га. Майже вся його територія розорюється, лише невелика частина зайнята залишеними та ще заселеними садибами. Звідси походить найбагатша добірка кераміки, зібрана в різні часи.

Із заходу до городища також примикає селище III, наявність якого вдалося зафіксувати лише в південній його частині, на південний захід від городища. Інші ділянки щільно забудовані. Тому його площа та розміри залишаються точно не встановленими, але не менше 1,0 га.

Із північного боку від городища між двома ярами розташоване селище II, що його відділяє від дитинця південний яр. Протяжність об'єкта з півночі на південь фіксується точно, по краях урвищ, у межах 130 м, зі сходу воно обмежене схилом корінного берега. Точну західну межу, яка заходить на територію забудованих садіб, установити не вдалося, тому площа селища точно не встановлена (орієнтовно – 0,7 га). Ділянка використовується під городництво, краї – під випас та сінокоси. У південній його частині збереглися рештки додаткового валу, що контролював спуск до річки.

З території укріпленого посаду, а перш за все – навколишніх селищ, упродовж багатої історії вивчення цієї пам'ятки, зібрана доволі представницька добірка знахідок, датованих XI – першою половиною XIII ст.: кераміка, знаряддя праці, побутові речі, заготовки і сліди ремісничої діяльності (шлаки, шифер) та ін. Перший масив знахідок фіксував розміщення на цьому місці неукріпленого селища рубежу X – XI ст. площею 4,5 – 5,0 га. Наступний розвій життя на цьому місці пов'язаний зі зведенням тут напикінці XI ст. укріплень міста. На селищі I наявні окремі матеріали бронзового віку.

Наукові археологічні розкопки на території пам'ятки обмежувалися двома шурфами 2 x 2 м на ділянці укріпленого посаду, що були закладені у 1980 р. Ю. Ю. Моргуновим. Тоді ж у зачистці зруйнованої південної частини валу посаду, в залишках внутрішньої пустотілої кліті фортечної стіни, було виявлено рештки череня глинобитної печі з вмурованою керамікою другої половини XII – початку XIII ст.

Матеріали та колекції зберігаються у фондах Ермітажу (м. Санкт-Петербург, з робіт 1948 р.), Інституту археології НАН України (м. Київ, дослідження 1979 і 1987 рр.), Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та Лубенського краєзнавчого музею (знахідки 1980 р.).

Пункт Тарасівка I – широковідомий комплексний археологічний об'єкт – рештки літописного "міста" Горошин, у складі городища, укріпленого посаду та селищ давньоруського часу, що включений постановою Полтавської обласної ради № 287 від 23.04.1982 р. (охоронний номер 1.1.995-2.16.17) до складу пам'яток археології місцевого значення Полтавської області.

Джерела та література

1. Вітрик І. С. Городища нижньої течії р. Сули / І. С. Вітрик // Археологія. – 1991. – № 1. – С. 91, 95.
2. Городище "Круча". Полтавська область, Оржицький р-н, Плехівська сільрада, с. Тарасівка [Сидоренко Г. О., 29 листопада 1974 р.] // Робочий архів ЦОДПА. – 2+2 арк.
3. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья : археологическая карта / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 151.
4. Книга Большому Чертежу / [подг. к печати и ред. К. Н. Сербиной]. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 108, 186.
5. Копилов Ф. Б. Звіт про розвідку археологічних пам'ятників в районі Середнього Посулля, починаючи від Лохвиці до м. Горошина, в основному по правому березі річки Сули в 1945 р. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1945/8. – Арк. 26 – 28. – Кресл.
6. Кучера М. П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1979 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1979/24. – Арк. 16.
7. Кучера М. П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1987 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1987/12. – Арк. 19 – 20. – Рис. 39 – 44.
8. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – К. : ІА НАН України, 1999. – С. 222. – Табл. VIII.
9. Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Книга одиннадцатая / под ред. А. М. Лазаревского. – К. : Типография Корчак-Новицкого, 1896. – С. 78.
10. Лазаревский А. М. Лубенщина и князья Вишневецкие (Матвию Терентьевичу Симонову) / Ал. Лазаревский // Киевская Старина. – К., 1896. – № 1. – С. 116 – 117; № 2. – С. 210 – 211, 226.
11. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин / АН СССР, Ин-т археологии. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 384 с. – (Серия : МИА. – № 104). – С. 343 – 344. – № 325.
12. Ляпушкин И. И. Отчет о работе Днепровской экспедиции ИИМК АН СССР 1948 г. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1948/23.
13. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронского // Труды XI АС в Киеве 1899 г. [под. ред. граф. П. Уваровой и С. С. Слуцкого]. – Т. I. – М. : тип. Г. Ласскера и А. Гегеля, 1901. – С. 426 – 427.
14. Мельникова І. Речовий комплекс давньоруського часу із Тарасівського городища в Посуллі // Переяславіка. Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав" : збірник наукових статей. – Вип. 5 (7) [гол. ред. М. І. Сікорський]. – Переяслав Хмельницький: Вид-во Національного історико-етнографічного заповідника "Переяслав", 2011. – С. 345 – 348.
15. Милорадович В. Степная Лубенщина / В. Милорадович // Киевская Старина. – 1904. – Январь–Март. – С. 179 – 200, 348 – 382. – Апрель–Июнь. – С. 36 – 72. – С. 365.

16. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Моргунов Ю. Ю. – Курск, 1996. – С. 105, 107. – Рис. 31: 2; 33: 7 – 17.
17. Моргунов Ю. Ю. Про місцезнаходження літописного Горошина / Ю. Ю. Моргунов // Тези доповідей і повідомлень Першої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства / ПДПУ ім. В. Г. Короленка, ПОО УТОПІК, ПОВ УФК та ін. – Полтава, 1989. – С. 114 – 116.
18. Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Посульской разведовательной группы ИА АН СССР в 1980 г., на территории Сумской, Черниговской и Полтавской обл. // НА ИА НАНУ. – Ф. е. – 1980/65. – Арк. 21 – 23. – Рис. 46 – 50.
19. Моргунов Ю. Ю. К локализации летописного города Горошина / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – М., 2014. – Вып. 236. – С. 139 – 143.
20. Описи Київського намісництва 70–80-х рр. XVII ст. : описово-статистичні джерела. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 78.
21. Падалка Л. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. : (Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губ.) / Л. Падалка // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Вып. 1. – С. 186, 210. – Черт. № 4.
22. ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – Стлб. 248.
23. Тихомиров М. П. Список русских городов дальних и ближних / М. П. Тихомиров // Исторические записки / АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 40. – С. 233, 234.
24. Шерстюк В. В. Звіт від 08–10 жовтня 2014 р. про інвентаризацію пам'яток археології на території Оржицького району Полтавської області // Роб. архів ЦОДПА.

УДК 904(477.53)“11/18”

**Юрій Моргунов,
В'ячеслав Шерстюк**

ЧУТІВКА І, КОМПЛЕКС У СКЛАДІ ГОРОДИЩА, УКРІПЛЕНОГО ПОСАДУ, СЕЛИЩ ТА МОГИЛЬНИКА ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ (РУБІЖ Х – ХІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІІІ ст.) (АРХЕОЛ.) БІЛЯ с. ЧУТІВКА ОРЖИЦЬКОГО РАЙОНУ*

Знаходиться частково в межах південної околиці с. Чутівка (селище І), більшою мірою – на південь від південної околиці села, край схилу корінної тераси правого берега р. Сула, лівобічної притоки Дніпра.

*Ілюстрації до статті дивись також на кольоровій вклейці.

Наукове видання

**ПОЛТАВСЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ:
ЗБІРНИК
НАУКОВИХ СТАТЕЙ**

Маловідомі сторінки історії,
музеєзнавство, охорона пам'яток

Випуск XI

Науковий редактор В. О. Мокляк
Англійський текст резюме статей авторів Н. Г. Кондратенко

Відповідальні за випуск
В. О. Мокляк, К. Б. Фесик

Художньо-технічний редактор Г. П. Грибан
Коректор Л. М. Калашник
Комп'ютерна верстка Є. Г. Прокопенка

Підписано до друку 1.02.2017. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура MyslS.
Ум. друк. арк. 26,5. Ум. фарб.-відб. 27,0.
Обл.-вид. арк. 39,3.
Тираж 170 пр. Вид. № 56.

Мова українська, російська, англійська

Видавець і виготівник: ПП «Дивосвіт».
36039, Полтава, вул. Р. Кириченко, 36, оф. 3.
Тел. (0532) 50-65-63.

Свідчення про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 866 від 22.03.02.